Schosberger Ágnes

Életrajz

Kellemes hangulatban telt Schosberger Ágnes asszony társaságában az idő, amikor fölidézte ifjúkori emlékeit. A beszélgetés során gyakran hangoztak el német és jiddis kifejezések és szavak. Schosbergerné háztartásbeli volt egész életében, soha nem volt alkalmazásban. Mesélt az életéről, és gyerekkoráról Adán, a vajdasági városkában, ahol egykor 500 fős zsidó közösség volt, és ma csak egyetlen zsidó család él.

Apai nagyapámat Neuberger Miklósnak hívták. Azt hiszem, Adán született, de hogy mikor, azt nem tudom. Gabonakereskedő volt. Amikor megszülettem, már nem dolgozott. 1931-ben halt meg. Kétszer nősült, mert fiatalon megözvegyült. Első házasságából két fia volt – Ármin és Jenő – meg egy lánya, de az ő nevére nem emlékszem. Aztán feleségül vette a nagyanyámat. Ebből a házasságból hat fia és két lánya született. A legidősebb fiút Lajosnak hívták, aztán Miksa – apám – következett, majd József (akit a családban Jóskának becéztünk), Ferenc, Dezső és Mózes, a lányokat pedig Erzsébetnek (mi Böskének becéztük) és Jolánnak hívták.

Apám anyját Herminának hívták, de mi Minkának becéztük. Schillinger volt a leánykori neve. Valamilyen kisebb helyen született Magyarországon, de nem tudom pontosan, mikor. Volt nagyanyámnak egy testvére, aki Budapesten élt, a vezetékneve Schillinger volt, de nem emlékszem a keresztnevére. Feltételezem, hogy nagyanyám háztartásbeli volt. Nem tudom pontosan, mikor házasodtak össze nagyapámmal. Nagyanyámat Auschwitzba vitték, nem jött vissza.

A nagyszüleim Adán éltek. Volt egy házuk, amiben volt három szoba, egy előszoba meg egy kisebb helyiség, amit spájzként használtak és egy konyha. Fürdőszoba nem volt. A ház előtt volt egy kis kert, és volt egy hátsó udvar is. Hátul az udvarban szárnyasokat tartottak, kacsát, libát meg csirkét. Mózes nagybátyám a szüleivel lakott, nem nősült meg.

Szinte minden nap elmentem a nagyszüleimhez, szombat reggel pedig az apámmal mentem hozzájuk. Néha édesanyám is eljött velünk. Nagyanyám mindig készített süteményt sábeszre; annyi cukrot és kakaót tett bele, hogy a kakaó mindig kicsöpögött. Nagyon szerettem.

A nagyszüleim nagyon vallásosak voltak, de nem ortodoxok. Megtartották a sábeszt meg minden ünnepet, és zsinagógába is jártak. Azt tudom, hogy csak kóserül étkeztek. Amennyire emlékszem, nagyapám nem hordott kipát, és nem is öltözködtek hagyományosan, úgy, mint a vallásos zsidók.

Emlékszem rá, amikor nagyapám meghalt. Ez 1931-ben volt. Öt éves voltam akkor. Aznap este ott voltunk náluk, nagyapám egy koporsóban feküdt az előszobában. Még ma is előttem van a fekete anyaggal borított koporsó. Azt hiszem, a temetésre nem mentem el. Kicsi voltam, úgyhogy a *bedienerrel* [szolgáló (német)] maradtam otthon. Csak anyám és apám ment el.

Apám testvéreiről nem tudok sokat. A legidősebb fivér Lajos volt, üzletember. Nős volt, de nem voltak gyerekei. Ő és a felesége, Júlia túlélték a háborút. Mindketten a hatvanas évek végén haltak meg. Először a nagybátyám halt meg, és néhány évvel később a nagynéném is.

Jóska nagybátyám 1898-ban született, soha nem nősült meg. Nagybecskereken élt, és üzletember volt. Auschwitzban pusztult el.

Ferenc nagybátyám 1899-ben született; miután megnősült, Pádén lakott, ami Adával van szemközt [*Magyarpádé – nagyközség volt Torontál vm.-ben, 1891-ben 1600, 1910-ben 2000 magyar lakossal. Trianon után a Szerb–Horvát–Szlovén Királysághoz került. – A szerk.*]. A felesége bácstóvárosi volt [*Bácstóváros (a 19. században és 1920 után: Tovarisova) – nagyközség volt Bács-Bodrog vm.-ben, 1891-ben 3700 szerb és német, 1900-ban 3900 szerb, német és magyar lakossal. Trianon után a Szerb–Horvát–Szlovén Királysághoz került. – A szerk.*], Margitnak hívták, volt egy lányuk, Katalin és az ikrek, Artúr és Miklós. Az egész család Auschwitzban pusztult el.

Mózes nagybátyám és apám nővérei, Jolán és Erzsébet szintén Auschwitzban pusztultak el. Böskéék (Friedman Emilné) Melencében éltek [*Melence – nagyközség volt Torontál vm.-ben, 1891-ben 8700 (95% szerb, a többi német, magyar és román), 1910-ben 8900 (96% szerb, a többi magyar és német) lakossal. Trianon után a Szerb–Horvát–Szlovén Királysághoz került. – A szerk.*], Böske férje Topovske Supében pusztult el 1941-ben, a munkatáborban, Mirjám lányuk túlélte Auschwitzot, Éva nem, ő tíz éves volt.

Dezső nagybátyám túlélte a háborút. Az első feleségét és a lányát szintén elvitték Auschwitzba. Dezsőt munkaszolgálatra vitték, de nem tudom, hová. A háború után újra megnősült, két gyereke született: egy fiú, Miklós, aki ma is Adán él, és egy lánya, Vera. Dezső 1964-ben halt meg.

Nagyapám első házasságából az egyik fia, Ármin és a lánya, akinek nem emlékszem a nevére, Budapesten élt. Apám másik féltestvére Adán élt, Jenőnek hívták. Az ő családjukról nem sokat tudok. Azt hiszem, a lány özvegy volt, Ármin nagybátyám pedig nem nősült meg. Jenő bácsi megnősült, de nem emlékszem a felesége nevére; nagyon jóban voltunk a lányukkal. Aliznak hívták, és miután férjhez ment, Biogradban élt. Tartottam vele a kapcsolatot, nyaranta gyakran meglátogattuk. Sajnos már meghalt, azt hiszem, 1994-ben.

Anyám apjának szülei valahonnan a mai Magyarország területéről jöttek, de nem tudom pontosan, honnan. Magyar anyanyelvűek voltak. Anyám apját Brandeis Károlynak hívták, nem tudom, mikor született, de Péterrévén élt, fűszerüzlete volt.

Nagyanyám, Kohn Sarolta (mi Lottinak hívtuk) szintén Péterrévéről származott. Neki is magyar volt az anyanyelve. Nem tudom, mikor született *[A családfa szerint Adán született 1864-ben.].*

Károly nagyapám és Lotti nagyanyám Óbecsén éltek. Csak az után költöztek oda, hogy összeházasodtak, és azt hiszem, már voltak gyerekeik is, amikor Óbecsére költöztek. Először egy kis házban laktak. Amikor elkezdődött az első világháború, Budapestre menekültek, ahol nagyapám megbetegedett és meghalt. Azt hiszem, 1914-ben vagy 1915-ben halt meg, ötvenegynéhány éves korában. Egy budapesti zsidó temetőben temették el.

Aztán nagyanyám a gyerekekkel együtt visszajött Óbecsére, egy lakásban lakott. Később Bernát nagybátyám, anyám testvére vett egy házat, és odaköltöztek. Lotti nagymamám az óbecsei

vérengzésben halt meg 1942 januárjában [*Újvidéken kívül is voltak vérengzések a Délvidéken 1942 januárjában: Óbecsén kétszáz embert mészároltak le, köztük kb. száz zsidót. – A szerk.*].

Az anyai nagyszüleim vallásosak voltak abban az értelemben, hogy megtartották az ünnepeket. Nagyanyámnak mindig volt a fején necc [*Háló (német), a kendőt kiváltó ruhadarab. – A szerk.*] vagy valami más, hogy ne járjon fedetlen fővel. Nagyapámnak volt szakálla. Nagyanyám azt mesélte, jóképű, magas férfi volt, de azt soha nem említette, hogy kipát viselt volna.

Óbecsére szép városként emlékszem; ma idegennek tűnik. Kövezett utcái voltak, és a Wilson utca környékén, ahol laktak, az utcák szélesek voltak sok fával, mint egy fasor, olyan volt. Amikor kislányként odamentem, anyám húga, Jolika, aki akkoriban szintén fiatal lány volt, mindenhová vitt magával. Inkább vele szerettem lenni, mivel nagyanyám nagyon szigorú volt. Ott, Óbecsén tanultam meg úszni. Lesétáltunk az utca végébe a Tiszához, nem volt valami hosszú séta. A Tisza-part nagyon szép volt, voltak fából készült kabinok, ott hagyhattuk a holminkat. Volt egy medenceféleség is a gyerekeknek. Nem is volt olyan kicsi, akkora volt, mint egy nagyobb szoba. Ott tanultam meg úszni ötéves koromban. Egy Giza nevű hölgy tanított meg. Hogy ne süllyedjek el, felkötözött egy úgynevezett dobra, egy kerek vasdobozfélére, amin kötelek voltak. Amíg nem tudtam úszni, a hátamra kötötték, így fennmaradtam a víz tetején. Később, amikor már tudtam úszni, nem kellett fölvennem.

Nagyanyám szigorú volt, de nagyon szeretett. Két unokája volt: Sándor nagybátyám lánya Budapesten [*Kővári Irén*], meg én. Nem jártam gyakran [*az anyai*] nagyanyámhoz, csak a szünetekben, általában a nyári szünetben utaztam el hozzá, és két-három hétig maradtam. Volt két-három barátnőm Óbecsén, az egyiket König Etukának hívták. Valamivel idősebb volt nálam, és a Wilson utca sarkán lakott. A háború után kivándorolt Izraelbe, és ott hozzáment a férjem egyik barátjához. Azorban laktak, és volt egy lányuk. Sajnos, néhány évvel ezelőtt meghalt.

A nagymamám nem jött hozzánk látogatóba, elég öreg volt, és alig tudott járni. Kövér is volt, csak a házban tudott egyedül járkálni. Mikor már nagyobb voltam, délutánonként a ház előtt üldögéltünk nagymamával; volt néhány fonott karosszéke, abban üldögéltünk, amíg csak bírta. A nagyünnepek alatt kocsival vitték el a zsinagógába.

Nagymamámnak nagy háza volt: volt három utcai szoba, volt egy kisebb szoba meg egy ebédlő, ami a hátsó udvarra nézett, volt egy hosszú, zárt hall, a konyha és a spájz. A hátsó udvarra vezető részben volt még két szoba és egy konyha a személyzetnek. Az egyetlen személyzet egy *bediener* [szolgáló] volt.

Amikor a nagymamámnál voltam, egy szobában aludtam vele. Sándor, az idősebbik fiú a középső szobában aludt. Az utolsó szoba Vili bácsi szobája volt, de azt hiszem, a testvérével, Palival osztozott rajta. Pali gyakran járt gyógyfürdőbe.

Anyámnak hét fiú- és egy lánytestvére volt. A két legidősebb fiút megölték az első világháborúban, nem emlékszem a nevükre. A többiek közt a legidősebb fiút Sándornak hívták, orvos volt; utána következett Bernát, Pál, Jóska, Vili és a húga, Jolán.

A nagybátyáim nem házasodtak meg, csak Sándor volt nős. De ő is elvált az első feleségétől. Volt egy lánya ebből a házasságból, Irén. Őt és az anyját elvitték Auschwitzba. Irén visszajött, de a volt feleség nem. Sándor nagybátyámnak volt még egy felesége, egy elvált zsidó nő. Aliznak hívták.

Amikor hallott az itteni vérengzésről [lásd: újvidéki vérengzés], eljött megnézni, mi is történik itt. A magyar katonák leszedték a vonatról, és a Tisza jege alá lökték, meghalt.

Bernát nagybátyámnak gabonaáru-üzlete volt Óbecsén, ő támogatta az egész családot. Vili nagybátyám az ő alkalmazottja volt. Jóska nagybátyám Újbecsén lakott, ott volt gabonaáru-üzlete.

Apámat Neuberger Miksának hívták. 1896-ban született Adán, és Auschwitzban halt meg, közvetlenül a felszabadulás előtt; tífuszos lett, ezt hallottuk. Azt hiszem, csak az elemi iskolát végezte el. Üvegáruüzlete volt.

Anyám 1899-ben született, Péterrévén [*Péterréve – nagyközség volt Bács-Bodrog vm.-ben, 1910-ben 10 00 magyar és szerb lakossal. Trianon után a Szerb–Horvát–Szlovén Királysághoz került. – A szerk.*]. Brandeis Bertának hívták. 1985-ben halt meg öregségben, és négy nappal később a húga, Jolika nagynéném is követte őt. Az újvidéki temetőben temették el őket egymás mellett. Abban az időben zárva voltak a zsidó temetők Újvidéken, úgyhogy a városi köztemetőben temették el őket, ami az egyetlen működő temető volt akkor.

Az anyukám és a húga, Jolika elemi iskolát végeztek, mert az apukájuk – az én nagyapám – meghalt, és nem folytathatták a tanulást. Munkába álltak, elhelyezkedtek egy varrodában. De otthon is sokat varrtak, minden barátnőjüknek ők varrták a ruhákat.

Jolika férje zombori volt, Fleischman Móricnak hívták. Miután összeházasodtak, Jolika is Zomborra költözött Óbecséről. Ez még a második világháború előtt történt. Egy bérelt házban laktak. A háború alatt Jolika férje munkaszolgálatos volt Ukrajnában. Ott ölték meg.

A szüleim házasságközvetítő révén ismerkedtek meg. Úgy gondolom, a házasságközvetítő elhozta apámat Óbecsére, hogy megismerkedjen anyámmal. 1925-ben házasodtak össze. Abban az időben a vallásos esküvőket nem a zsinagógában tartották, hanem a zsinagóga udvarán, a hüpe alatt [*Egyes ortodox askenázi közösségekben a hüpét a szabad ég alatt állítják föl, mivel a csillagok a termékenység jelképei. A zsinagógán belüli hüpe-állítást számos ortodox zsidó kifogásolta, mert szerintük ez a templomi esküvők utánzása. – A szerk.*]. Óbecsén volt az esküvő. A szüleim egy darabig Óbecsén laktak, aztán 1926-ban átköltöztek Adára.

Anyám háztartásbeli volt, de besegített apám üzletében, amennyit csak tudott. Üveget, porcelánt, nagy ablak- és ajtótáblákat árultunk. Kristályt nem tartottunk, mert azt nem lehetett eladni Adán, ott csak a legegyszerűbb dolgokra volt szükség. Senki nem akart kristályvázát vásárolni. Ha valaki mégis kristályt szeretett volna venni, az elment Újvidékre vagy Szabadkára. Villát, kést és kanalat is tartottunk. Néha bérbe adtunk evőeszközt és tányérokat esküvőkre.

A szüleim megtartottak valamit a vallási előírásokból: zárva voltunk szombaton [lásd: szombati munkavégzés tilalma], és kizárólag kóserül étkeztünk. Kipát nem viselt apám, de kalap mindig volt rajta. Leginkább sábeszkor ment el a zsinagógába, de nem minden héten; otthon mindig megtartottuk a sábeszt, anyám gyújtott gyertyát [lásd: gyertyagyújtás]. Szombaton ebédre sóletet ettünk. Először levest volt, aztán sólet kapros savanyúsággal vagy paprikával, aztán sült hús kompóttal. A végén sütemény volt vagy megint kompót.

Emlékszem, hogy Peszáhra új cipőt, harisnyát és ruhát kaptunk. Kaptam egy ruhát az érettségire és egy kabátot is. Nem kaptam mindig mindent, de cipőt általában minden évben kaptam.

Peszáhkor kicseréltük az edényeket. Év közben ezeket az edényeket a spájzban tartottuk egy fiókban. Nem sokkal Peszáh előtt anyám előszedte és elmosta őket, és elrakta azokat az edényeket, amiket egyébként használtunk. Néha összegyűltünk széderre apám anyjánál; néha csak mi hárman mentünk hozzá.

1926-ban születtem Adán [*Ada – nagyközség volt Bács-Bodrog vm.-ben, 1891-ben 11 100 (81% magyar, 19% szerb), 1900-ban 12 100 (82% magyar, 18% szerb; vallásfelekezet szerint 79% római katolikus, 16% görögkeleti, 4% izraelita), 1910-ben 12 500 (84% magyar, 16% szerb) lakossal. Trianon után a Szerb–Horvát–Szlovén Királysághoz került. – A szerk.*]. Magyar az anyanyelvem, szerbül az óvodában tanultam meg. Amikor még nagyon kicsi voltam, mindig az anyám vigyázott rám, de amikor be kellett mennie az üzletbe, a *bediener* vigyázott rám. Három- vagy négyévesen kezdtem az óvodát, közel volt ahhoz a lakáshoz, ahol laktunk. Csak később költöztünk be a házba. Szerb óvoda volt, Adán nem volt zsidó óvoda.

Az elemi iskola ugyanúgy volt, ahogy ma is, de öt évig tartott, mert abban az időben Adán nem volt polgári iskola. Csak amikor befejeztem az elemit, akkor nyílt meg a polgári iskola. Minden évben új tanárunk volt. Énekeltem az iskolai kórusban. Az osztályomból – ha jól emlékszem – négyen énekeltünk a kórusban. Az iskolai előadásokon léptünk fel.

Szerb iskolába jártam, de jártam külön hittanra és héberre. Amíg kisiskolás voltam, jártam héderbe, ahol a vallásoktatást Rubenovics tartotta, aki ugyan nem volt rabbi, nem is tudom, milyen végzettsége volt, de jól ismerte a zsidó hagyományokat, és tudott héberül. Hetente egyszer vagy kétszer mentünk héderbe. A zsidó hagyományokról, az ünnepekről tanultunk, meg hébert. Lányok is jártak oda. Emlékszem, amikor az ábécét felírták a táblára, és mi hangosan ismételtük: alef, bet, gimel, daled és így tovább. Amikor a polgári iskolába jártam, Hoffmann [*Dávid*] rabbi jött hetente kétszer-háromszor az iskolába órát tartani.

A polgári iskola Ada központjában volt, a háború után a Városháza költözött a helyére. (A Városháza ma egy egykori kétemeletes kávéház helyén van, szintén a város központjában.) Itt minden tantárgyat más tanár tanított. Én csak a történelmet szerettem. Egyszer a háború után is találkoztam a történelemtanárommal, akinek a vezetékneve Pavlov volt, Újvidékre költözött. Az egyik osztálytársamat vette feleségül, de nem vagyok benne biztos, él-e még. Imádtam az óráit: fel-alá járkált a teremben, és mesélt. Alig kellett a könyvből tanulnunk, szinte mindent megjegyeztünk az órán. Soha nem szerettem viszont a matematikát, de nem a tanár miatt, hanem mert soha nem sikerült megszeretnem ezt a tárgyat. Németet tanultam különórán. Tanultam németet az iskolában is, de különórákat is vettem. Soha nem sportoltam. Szerettem úszni, és amikor a nagymamámnál voltam Óbecsén, mindig lementem úszni a Tiszához a nagynénémmel és a barátnőimmel.

A ház, ahol gyerekkoromban laktunk, nagyon szép volt. Három szobája az utcára nézett, volt még egy elég nagy előszoba, egy konyha, egy fürdőszoba és egy spájz. Volt egy kis nyári konyha a ház meghosszabbításában és egy pince meg egy raktár, ahol az árut tartottuk. A ház két utcára nézett, a főutcára és egy kisebb utcára. A kisebb utcára néző kapu széles volt, a főutcára néző keskeny. A keskeny kapu mellett az egyik szobát alakították üzletté, hogy édesanyám is segíthessen az üzletben. Amíg kicsi voltam, a *bediener* aludt abban a szobában. Később ő már nem lakott nálunk.

A szobám egy kicsit vajszínűre volt festve, néhány szép metszettel. Volt egy nagy, háromajtós szekrényem egy tükörrel, volt egy ágy, három karosszék és egy asztal. Szép volt a szobám. Az én szobám mellett volt a szüleim hálószobája. A szoba egyik része sötét volt, ezt németül alkóvnak nevezték, és ebben volt az ágy. Ha vendégek jöttek, vagy az én szobámban ültek le, vagy az ebédlőben.

Volt egy hátsó udvar és egy szép kert gyümölcsfákkal: volt körte, alma, barack és szeder, de szőlő nem volt. Állatot is tartottunk hátrébb az udvarban. Csirkéink voltak. A libát a piacon vásárolta anyám, mindig ugyanattól az asszonytól. Tömte őket, hogy nagyobb legyen a májuk. Mindig sok libát vágtunk, hogy legyen elég zsír télre, mivel anyám zsírt használt a főzéshez, nem olajat.

A legtöbb barátom zsidó volt. De volt egy barátnőm, Pintér Veronikának hívták, aki nem volt az, vele mindig együtt mentünk reggelente az elemibe. Másik osztályba járt, de aztán mindketten beiratkoztunk a polgáriba, és egy osztályba jártunk. Iskolába menet mindig elmentem a házuk előtt, becsöngettem, ő kijött, és együtt mentünk az iskolába. A háború után férjhez ment, szült egy fiút, de úgy hallottam, hogy már meghalt.

A többi barátom zsidó volt, és ma mind Izraelben élnek. Elég nagy baráti társaságom volt. Dóra, Hanna, aki ma Izraelben él, és mi Ancikának hívtuk, Bleier Ida és Gizella, Léderer Gyurika, aki Izraelben halt meg, és volt még egy Gyurika, de az ő vezetéknevére nem emlékszem. Ők mind kivándoroltak Izraelbe. A barátaimmal általában moziba mentünk, vagy fölmentünk valamelyikünkhöz. Gyakran nálunk gyűltünk össze, mert hátul az udvar nagyon szép volt. Egyszer, a háború után a barátaim elmentek Szegedre piknikezni, de engem nem engedtek el a szüleim, nagyon féltettek akkor még.

Ada nagyon szép hely volt. Akkoriban körülbelül tizenhatezer lakosa volt. Ebből ötszáz volt zsidó, ötezer szerb és a többi magyar. Voltak szlovákok is. A főút egyik vége, ahol laktunk, a vasútállomásra vitt ki, ami ma már nem létezik, a másik vége meg a katolikus temetőhöz vezetett. Széles utca volt sok paddal és fával, és az utca közepén volt egy piac. Hetente kétszer volt piac, kedden és csütörtökön. Ada nem volt csatornázva. A kútból húztunk vizet. Gondolom, ma már van vízvezeték, de nem tudom.

A katolikus templom mögött volt egy kis park rengeteg zölddel. Mi, gyerekek sokszor jártunk ide, de még akkor is ott találkoztunk, amikor már idősebbek voltunk, sokszor még este is ott beszélgettünk. Két mozi is volt. Először egy volt, aztán később, amikor bejöttek a magyarok 1941-ben [lásd: a Délvidék megszállása], lett még egy. Nem voltak mulatók, csak egy kávéház, aminek egy török volt a tulajdonosa. A kávéházban volt egy nagy terem, ott tartották a Purim-bálokat, és színházi előadásokat is tartottak.

Két hitközség volt Adán, és mindkettő ortodox volt. Az egyikhez egy kis zsinagóga tartozott, az nagyon vallásos volt. A nagyzsinagóga a mérsékelten vallásos hitközséget szolgálta, ahová mi is tartoztunk, de ez is ortodox volt. Voltak mikvék is Adán, de anyám soha nem ment el a mikvébe [*Adán már 1790-ben alapítottak hitközséget. 1868-ban a hitközség az ortodox irányzathoz csatlakozott. Az 1892-ben választott Práger Jakab rabbi haszid irányban vezette a hitközséget, nyilván ezé a hitközségé volt a kisebbik zsinagóga (Magyar Zsidó Lexikon). – A szerk.*].

A zsidó hitközség épülete kicsi volt. A nőszövetségnek volt két-három szobája, ahol a felnőtt nők összejártak, ez a WIZO volt. Abban az időben nem voltak foglalkozások gyerekeknek, de a Szimhát Tóra mindig nagyon élvezetes volt a zsinagógában. Ilyenkor táncoltak a Tórával, mindenütt virágok voltak, és minden gyerek eljött. Volt zsidó iskola Adán, de bezárták, mire elértem az iskoláskort. A tanítót Fischernek hívták, az iskola az ő házának volt egy része, később állami iskola lett belőle [*Egy 1921-ben elfogadott törvény értelmében az egyházi iskolákat állami iskolává kellett alakítani. – A szerk.*].

Nem emlékszem, mikor utaztam először vonaton, de amikor édesanyám családjához mentem látogatóba Óbecsére, mindig vonattal utaztam. Autóban valószínűleg az után ültem először, hogy férjhez mentem, akkor, amikor megvettük az első autónkat.

Nem emlékszem, hogy lett volna antiszemitizmus Adán a második világháború előtt. Fiatal lány voltam, soha nem tapasztaltam antiszemitizmust. És volt egy barátnőm, aki magyar volt; igaz, hogy miután a magyarok bejöttek Adára, az apja magyar nacionalista lett, de továbbra is jó viszonyban maradtunk.

Mivel Ada ortodox közösség volt, minden fiúnak volt bár micvója. Mi, lányok tanultunk héberül a háború előtt, de csak rövid ideig. Egy ügyvéd tudott héberül, és ő tanított minket. Az órákat csoportokban tartotta; nem voltak osztályok. Ez egy önkéntes dolog volt, nem kapott érte pénzt.

A polgári iskola után nem tanultam tovább, mert Adán nem volt semmilyen lehetőség, és ez közvetlenül a háború előtt volt már amúgy is. A háború után férjhez mentem, és háziasszony lettem. A férjem nem engedte, hogy dolgozzam, neveltem a fiunkat.

A szüleimnek kevés barátja volt, főleg a családdal jártak össze. Egész héten dolgoztak, nem volt sok idejük a barátokra, sokszor csupán pihentek. Időnként elmentek a zsidó hitközség központjába valamilyen előadásra.

A szomszédaink gójok voltak. Nagyon jóban voltunk a szabóval, a vezetékneve Vretcko volt. Megőrzött néhány dolgot, amit odaadtunk neki, mielőtt elvittek volna a koncentrációs táborba. A másik közvetlen szomszédunk egy ügyvéd volt, doktor Király, de vele nem voltunk olyan jó viszonyban. Tőle vettük a házunkat a háború alatt. Aztán ott volt szemben Stanulovic doktor: ő volt a falu orvosa. A háború után Újvidékre költözött, és az újvidéki orvosi kar professzora lett. Nála is volt néhány dolgunk; volt, amit visszaadott, és volt, amit nem.

A családból soha senki nem vett részt a politikában, és semmilyen pártnak vagy egyéb szervezetnek nem voltak tagjai. Csak anyám volt tagja a WIZO-nak.

Először akkor tapasztaltam antiszemitizmust Adán, amikor a magyarok bevonultak 1941-ben. 1944-ben apámat elvitték Auschwitzba. Pontosan Peszáhkor vitték el, arra nem emlékszem, hogy Peszáh elején vagy a végén [*azaz még a tömeges deportálások megkezdése előtt, márciusban*], de akkor vitték el. Az összes zsidó férfit összegyűjtötték Adán, csak egy maradt, a barátnőmnek, Herzl Borikának az apja. Hogy őt miért nem vitték el, nem tudom; később aztán őt is elvitték, azt hiszem, akkor, amikor bennünket is elvittek. Először egy raktárba vitték apámékat, másnap pedig átvitték őket [Bács]Topolyába, egy másik raktárba, ott pedig vagonokba rakták őket Auschwitz felé. Soha többé nem láttuk egyiküket sem [*Bácstopolyán a magyarok nem sokkal a Délvidék megszállása után internálótábort állítottak föl politikaiaknak, ún. „legális” menekülteknek (akiket a hatóságok*

lajstromoztak), továbbá olyan magyar és hontalan zsidóknak, akik nem tudták megfelelőképpen igazolni magyar állampolgárságukat. A német megszállás után a tábort „az SS jelentősen kibővítette, és főképp zsidó túszok fogva tartására szolgált. Többségük a Délvidékről jött … Összesen 3000 zsidót tartottak fogva a táborban és deportáltak. Ebből a táborból került ki a mintegy 2000 »jó erőben lévő« zsidóból álló két első transzport egyike, melyet 1944. április 30-án [április 28-án?] irányítottak Auschwitzba". 16 és 60 év közötti, kizárólag munkaképes zsidó férfit deportáltak (Randolph L. Braham: A magyar Holocaust, Budapest, Gondolat/Wilmington, Blackburn International Inc., é. n. /1988/, II. 52. oldal). – A szerk.].

Bennünket április huszonötödikén vittek el, egy hónappal az után, hogy elvitték apámat [*először még Bácstopolyára*] [*Adán 1941-ben a lakosság 2,4%-a (326 fő) volt zsidó. „A Délvidék zsidóinak gettózása április 26-án kezdődött. … a Ferenc-csatornától a Martonosig nyúló területen élő zsidókat – Magyarkanizsa, Újvidék, Zenta és Zombor körzetét beleértve – április 26-án szedték össze, és ideiglenesen átszállították a Baján, Szabadkán és Szegeden létesített koncentrációs táborokba. … A Szegedre szállított délvidéki zsidó közösségek közé tartoztak Ada, Mohol, Szenttamás, Törökkanizsa és Zenta lakói. … Közvetlenül május 25. előtt, amikor Bajáról megkezdődtek a deportálások, sok Szegeden és Szabadkán koncentrált délvidéki zsidót, köztük az újvidéki zsidók zömét, szintén áthelyezték Bajára bevagonírozáshoz (Id. mű, II. 51–52. oldal). – A szerk.*]. Először Szegedre vittek bennünket valami épületbe az ottani kis zsinagóga mellett. Ott körülbelül két hétig voltunk, aztán egy péntek este bejöttek, és kiabálni kezdtek: „Aki dolgozni akar, lépjen előre!" Valaki azt mondta nekünk: „Ne menjetek, bújjatok el, ez nem jó!" Akkor még nem tudtunk Auschwitzról!

Néhány nap múlva vagonokba tettek bennünket Baja felé. Nem maradtunk sokáig Baján. Vagonokban utaztunk tovább, nyolcvanan voltunk, körben ültünk sorokban, akinek volt hátizsákja, az arra ült. Szerencsére mi a vagon falánál ültünk, úgyhogy neki tudtunk dőlni. Nyolc nap múlva kinyitották a vagont. Azt kiabálták: „Aki elég fiatal, és akar dolgozni mezőgazdasági munkásként, jöjjön ki!" Anyám azt mondta: „Menjünk!" Leszálltunk, de a vagonban maradt apám két nővére, Beska a két lányával, Mirjámmal és Évával, Jolán néni és a[*z apai*] nagymamám, Minka. Mivel Éva nagyon kicsi volt, nagymama pedig nagyon öreg, mind az öten a vonaton maradtak. A vonat Auschwitzba ment tovább. Csak Mirjám élte túl.

Volt velünk egy kislány Szabadkáról, hogy hogy sikerült kicsempészniük, nem tudom. Nem volt több három- vagy négy évesnél. Túlélte a háborút, és Izraelbe ment. Vannak gyerekei. Hogyan nem vették észre a katonák, nem tudom, pedig átkutattak minket. Anyám még fiatal volt, negyven valamennyi, én tizenhat vagy tizenhét voltam. Miután leszálltunk a vonatról, hallottam, hogy vannak emberek Zomborról is. Elkezdtem keresni a nagybátyámat és a nagynénémet.

Bercike nagybátyám Óbecséről elment meglátogatni Jolika nagynénémet, Zomboron. Mivel Jolán egyedül élt, mert a férjét elvitték munkaszolgálatra Ukrajnába, a nagybátyám odament, hogy vele legyen. Az óbecsei vérengzés alatt Bercike bácsi Pesten bujkált, később meg, amikor visszatért, a nagynénémnél lakott. Emlékszem, kerestem őket, és a nevüket kiabáltam. És egyszer csak megjelentek. Ők is leszálltak a vonatról, így négyen voltunk, Bercike nagybátyám, Jolika nagynéném, anyám meg én.

Miután a katonák kiválasztottak, fogtuk a hátizsákunkat vagy amink volt, és Strasshofba vittek minket [*Bajáról 5640 zsidót deportáltak Strasshofba, a szám azonban, mint Braham szerint a*

forrása is, bizonytalan. – A szerk.]. Volt néhány barakk tele poloskával. Valami borzalmas ételt kaptunk, dörgemüzének hívtuk, úgy nézett ki, mint a főtt krumplihéj [*Valószínűleg helye válogatta, hol mit „tálaltak" dörgemüze néven: volt, ahol aprított marharépát (esetleg azonmód sárosan, kukacosan megfőzve), volt, ahol csalánlevest. – A szerk.*]. Nem akartuk megenni, mert még volt abból, amit a hátizsákban vittünk magunkkal. Voltak, akik azt mondták, meg kéne ennünk, mert nem tudjuk, még min kell keresztülmennünk: igazuk volt. Néha mi, fiatalok összejöttünk kint esténként. Elég sokáig maradtunk Strasshofban, aztán Gessendorfba vittek minket, ami szintén tábor volt. Itt mezőgazdasági munkára jelöltek ki bennünket. Aztán Feldsbergbe küldtek, ami az osztrák–cseh határon volt akkor. Ott sokáig maradtunk. Aztán vagonokba raktak minket Theresienstadt felé, de mivel az angolok már odaértek, egy kis faluban maradtunk egy tanyán. Itt az oroszok szabadítottak fel minket 1945 májusában.

Így a felszabadulás idején valahol Ausztriában voltam. Először Znainba [*Ma: Znojmo, Csehországban, Dél-Morvaországban van, az osztrák–cseh határon. – A szerk.*] kerültünk, ahol láttam egy sovány, borotvált fejű lányt az állomáson; a katonák, akik vigyáztak ránk, azt mondogatták, hogy mi még örülhetünk, mert ennél rosszabb is volt. Akkor tudtam meg, hogy léteztek koncentrációs táborok. Znainban egy lakásban szállásoltak el minket, a lakók valószínűleg elmenekültek, nem tudom. Egy ideig ott maradtunk

Továbbra is együtt voltunk, Bercike nagybátyám, Jolika nagynéném, anyám és én. Hazafelé rozzant vonatokkal jöttünk, egy darabig a vonat tetején is ültünk. Később aztán átültünk egy vagonba, amelyiknek minden ablaka ki volt törve. Pesten leszálltunk a vonatról, fölhívtuk telefonon Sándor nagybátyámat, anyám testvérét, hogy megmondjuk, Pesten vagyunk. Ő eljött értünk, villamosra ültünk, és elmentünk hozzá. Nála maradtunk két vagy három hétig, amíg összeszedtük magunkat.

Még a vonaton találkoztunk egy nagyon sovány emberrel, Auschwitzból jött. Anyám szerint a férfi azt mondta, együtt volt az apámmal. Apám szemüveges volt. Azt mondta, összetörték a szemüvegét, úgyhogy alig látott. Valószínűleg tífuszos lett, és néhány nappal a felszabadulás előtt halt meg. Négy rokonomat ölték meg az óbecsei vérengzés alatt, a nagyanyámat, két nagybátyámat és egy nagynénémet, és tizenöt rokonomat ölték meg Auschwitzban.

Sándor nagybátyám orvos volt. Amikor elvégezte az orvosi egyetemet, érdemes volt magyarosítani a nevét. Így lett Kővári. Doktor Kővári Sándornak hívták. A háború alatt Budapesten maradt, mert a szomszédja, egy magyar ezredes, akit ő kezelt, bújtatta. Hálából bújtatta, és így megmentette a nagybátyám életét.

Amikor visszatértünk Adára, nem volt hol laknunk. A házunk, amit a magyar szomszédunktól, Király ügyvédtől vettünk, másoké volt. A háború alatt vettük a házat, ki is fizettük, de ez a szomszéd soha nem íratta ránk a tulajdonjogot. Biztos azt gondolta, soha nem térünk vissza, és újra eladta a házat egy másik szomszédnak.

Egy zsidó ember fogadott be minket, akinek volt háza. Az egész házat kiadta nekünk, nem tudom, hogy ő hol lakott. [Neuberger] Aliz unokahúgom és az anyja is visszajött, ők is odaköltöztek. Nekik volt egy szobájuk, anyámnak és nekem egy másik, meg volt egy konyha. Így éltünk, amíg nagy nehézségek árán vissza nem szereztük a házunkat, mert amit az ügyvéd csinált, az nem volt törvényes. Volt egy per, és visszakaptuk a házat.

Az adaiak elfogadtak bennünket; volt, aki magyarázkodott, volt, aki nem, és volt, aki sajnált bennünket. Emlékszem, amikor elvittek minket, az egyik szomszéd ott állt szemben az utcán, a templomnál, és nevetett. Már nem emlékszem a nő nevére. Voltak, akik örültek, hogy visznek minket, zsidókat.

Újra megnyitottuk a boltot. A bolt ugyan üres volt, de szerencsére a raktárhoz senki nem nyúlt. Anyám, [Friedman] Mirjám unokahúgom és jómagam vezettük az üzletet. Mirjám eleinte [Neuberger] Dezső nagybátyámnál lakott, de miután visszaszereztük a házat, anyám hívta, hogy lakjon velünk. Körülbelül egy évvel később a privát üzleteket be kellett zárni, eladtunk mindent, és abból a pénzből éltünk.

A háború után Jolika nagynéném visszatért Zomborra, és abban a házban bérelt egy szobát, ahol a háború előtt lakott a férjével. Kezdetben a férje bőrdíszműves üzletét vitte tovább. Alkalmazott valakit, aki segített neki mindenben. Egy év múlva a kormány rendelete alapján nem lehetett tovább megtartani a magántulajdont. Jolika ügyesen, még időben el tudta adni a boltot.

Ezzel egy időben Bernát bácsikám eladta az óbecsei házát, anyám pedig az adai házunkat, és hárman vettek egy házat Újvidéken. Ez az a ház, ahol a férjemmel a mai napig is lakom. A bácsikám soha nem volt nős, és se a nagynéném, se az anyám nem ment férjhez újra.

A férjem, Schosberger Pál 1920-ban született, Budapesten. Néhány évvel születése után Újvidékre költöztek, mert az apja újvidéki volt. (Az édesanyja pesti volt.) A férjem gépészmérnök. Ezenkívül információt gyűjtött az újvidéki és vajdasági zsidóságról, és a holokauszt alatt itt elpusztult áldozatok nevét is gyűjtötte. Több könyve is megjelent a vajdasági zsidó hitközség történetéről.

A férjemmel a háború után ismerkedtem meg. Egy barátnőm, Jelena Iculin mutatott be minket egymásnak; pontosabban Jelena egy barátnőmnek a nővére volt. Jelena ma Zágrábban él. Pál Nišben volt katona, és Jelena is Nišben lakott. Jó barátok voltak. Belgrádban találkoztunk. A nagybátyámmal mentem el az első találkozónkra, akkoriban ez így volt, a régi módi szerint nem mehettem volna egyedül. A Moszkva kávéházban találkoztunk (ez még ma is megvan Belgrád központjában). Pál akkoriban katonatiszt volt.

Két-három hónap múlva összeházasodtunk. Adán volt az esküvőnk 1948. május kilencedikén. Polgári és egyházi esküvőnk is volt. A vallásos esküvőt a házunk hátsó udvarában tartottuk, hüpe alatt [lásd: házasság, esküvői szertartás], a polgári esküvő a városházán volt.

Az esküvő után Újvidékre jöttünk nászútra, és jó pár napig maradtunk. A férjemet áthelyezték Szerbiába, kilenc hónapig laktunk egy kis szerbiai faluban, úgy hívták, Kucajna. Később áthelyezték Újvidékre. Először sikerült visszaszereznünk a Karadzic utcai háznak, ami valaha az övék volt, a negyedét – két szobát, egy fürdőszobát és egy külön vécét. A fürdőszoba elég romos állapotban volt. Abban az időben nem volt vízvezeték, csak később kapcsolódtunk rá. Egy idő múlva visszakaptuk a ház teljes egyik felét, aztán később az egész házat.

Én ki akartam vándorolni Izraelbe, de se az anyám, se a nagynéném nem akart, mert Bercike nagybátyám beteg lett. Nem akarták itt hagyni. Aztán 1948-ban férjhez mentem. A férjem hivatásos katona volt, folyton azt mondogatta, úgysem engednék el. Ha eléggé próbálta volna, biztosan elengedték volna. Az összes barátom kivándorolt Izraelbe 1948-ban. Csak én maradtam itt.

1950 januárjában megszületett a fiam, Josip. Soha nem titkoltuk a zsidó származásunkat, úgyhogy ő is zsidó szellemben nevelkedett. A kórházban volt a britje [lásd: körülmetélés], nem volt más lehetőség. Bár micvója nem volt, mert Újvidéken nem volt senki, aki a gyerekeket tanítsa. A barátai zsidók voltak. Minden téli és nyári szünetben összejárt velük. Később tovább tanult, gépészmérnöki diplomája van, meg még egy közgazdaságból is. Itt tanult az újvidéki egyetemen.

Amíg a fiam kicsi volt, együtt jártunk nyaralni. Gyakran mentünk Opatijába és Biogradba Aliz unokahúgomhoz. Tíz évig Petrovacba jártunk, mert a férjem a Postánál dolgozott, és ott volt üdülőjük. Az üdülő megsemmisült az 1966-os földrengésben.

Minden ünnepen elmentünk a zsinagógába vagy a zsidó hitközség központjába; sábeszre ma is gyújtok gyertyát. Jom Kipurkor mindig böjtölök. Amíg volt kóser mészárszék, kóser húst vásároltunk, de ez még a második világháború előtt volt. Otthon soha nem tartottuk a nem zsidó ünnepeket.

Két unokám van, Eli és Dina. Dina még tanul, és közben a bátyja cégénél dolgozik. Nagyon aktív a zsidó hitközségnél, a nagyapja nyomdokaiba lép. Eli üzletember, saját cége van; nagykereskedő. 2002-ben nősült meg, és még abban az évben megszületett a fia, a dédunokám.

Jó életünk volt a kommunizmus alatt, annak ellenére, hogy nem voltunk párttagok. Azért mondhatom, hogy jól éltünk, mert a férjem tiszt volt, és a katonaságtól kapott élelmiszert meg egyebeket. Sokan voltak, akiknek nem volt mit enniük.

Megengedhettük magunknak, hogy télen és nyáron is üdüljünk. Biztos vagyok benne, hogy volt antiszemitizmus, de tényleg nem éreztem soha. Inkább azt mondanám, Izrael-ellenességet éreztünk. Ami az országunk Izraellel kapcsolatos politikáját illeti, mi voltunk az elsők, akik megszüntették a diplomáciai kapcsolatot Izraellel. Ez 1967-ben volt, az izraeli hatnapos háború alatt. Az biztos, hogy ez nem volt valami kellemes nekünk, zsidóknak. Mindenesetre Tito ezt így akarta, úgyhogy így történt. Ez alatt az idő alatt nem tudtuk tartani a kapcsolatot az izraeli rokonainkkal és barátainkkal. Nem is telefonálhattunk nekik.

A kommunizmus bukása után nem sok változott. Soha nem politizáltunk, úgyhogy a változások nem nagyon érintettek bennünket. Sokan közülünk újra a zsidó hitközség tagjai lettek.

Először 1972-ben jártam Izraelben. Sok barátommal találkoztam, akiket már nagyon régen nem láttam. Nagy ünnep volt ez nekem. Meglátogattam Mirjám unokahúgomat is, ő 1949-ben vándorolt ki Izraelbe. Meglátogattuk a férjem unokaöccsét is [Schosberger Egont], aki Azurban lakott, és 1995-ben halt meg.

Meglátogattam Hanna barátnőmet is, mindig ő volt a legjobb barátnőm. Ez után minden negyedik évben mentünk. 1976-ban a férjem szervezett egy utat Izraelbe, ez egy hetvenfős csoport volt a jugoszláviai zsidó hitközségek tagjaiból. A kormány valahonnan tudomást szerzett róla, és aznap, amikor indulnunk kellett volna, megjelentek nálunk, és elvették az útlevelünket. Néhány nappal később visszaadták, és bocsánatot kértek, amiért elvették. Úgyhogy még aznap elutaztunk Athénba és onnan Izraelbe, és csatlakoztunk a csoporthoz. Utoljára 1992-ben voltam Izraelben.

Rendszeresen járunk a zsidó hitközség központjába. Hétfőnként teadélután van, amin főleg az idősebb generáció vesz részt. A középgenerációt túlságosan lefoglalja a munkája, nincs szabadidejük, meg aztán olyanok is vannak, akiket egyáltalán nem érdekel az ilyesmi, a fiataloknak

pedig megvan a maguk időbeosztása. Kapunk anyagi támogatást a Claims Conference-től.